

УДК 94(100)''1914/1918:[343.813-054.65:63](=112.2:477.4/.5)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-62-70

Oleksandr Karabin

*Postgraduate student of the Department of World History and International Relations,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-6553>

e-mail: karabinoleksandr39@gmail.com

**WORK OF PRISONERS OF WAR IN AGRICULTURE
IN THE TERRITORY OF NADDNIPRIANSHCHYNA IN 1914–1918:
LEGAL REGULATIONS AND CONDITION**

Abstract. Purpose. *The goal is to investigate the issue of legal regulation and labor conditions of German and Austro-Hungarian prisoners of war in agriculture on the territory of Ukrainian Naddniprianshchyna in 1914–1918.*

The scientific novelty *of the article lies in the fact that, based on the analysis of the legal framework, according to which the labor employment of prisoners of war was regulated, the author revealed the involvement of prisoners of war in agricultural work on the territory of Trans-Dnieper Ukraine in 1914–1918. During the First World War, this issue was extremely relevant, because the use of millions of prisoners of war as a labor reserve had an impact. At the same time, the author elaborated a number of archival sources introduced into scientific circulation for the first time.*

Conclusions. *Despite the fact that on the eve of the First World War the participating countries agreed that prisoners of war were disarmed soldiers of the enemy army and not a labor reserve, the nature of the war of attrition added its own corrections to this statement. The number of prisoners reached millions, and due to the mobilization of the male population in the countries, there was a significant shortage of personnel. This was especially acutely felt in the agriculture of the Russian Empire. In view of this, the imperial government transferred prisoners of war to the zemstvos, despite the fact that this was a violation of the Hague Convention of 1907, and actively involved them in various agricultural works. Both in labor camps and in private farms during the absence of the last mobilized men. The percentage of prisoners of war involved in agriculture was quite high, and the process was regulated by a number of regulatory documents: regulations, rules, instructions and circulars.*

Key words: *prisoners of war, hague convention, regulations on prisoners of war, labour camp, agricultural work, zemstvo, Naddniprianshchyna.*

Олександр Карабін

*аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,*

м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-6553>

e-mail: karabinoleksandr39@gmail.com

**ПРАЦЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ
НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1914–1918 рр.:
ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА УМОВИ**

Анотація. Мета – дослідити питання правової регламентації та умов трудового використання німецьких і австро-угорських військовополонених у сільському господарстві на території Наддніпрянської України у 1914–1918 рр.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі аналізу нормативно-правової бази, згідно з якою регулювалося питання трудового застосування військовополонених, автором

розкрито залучення військовополонених до сільськогосподарських робіт на території Наддніпрянської України у 1914–1918 рр. Під час Першої світової війни це питання було надзвичайно актуальним з огляду на використання мільйонів військовополонених як трудового резерву. Автором опрацьовано низку архівних джерел, введених до наукового обігу вперше.

Висновки. Незважаючи на те, що напередодні Першої світової війни країни-учасниці домовилися, що військовополонені є роззброєними військовослужбовцями ворожої армії, а не трудовим резервом, характер війни на виснаження у це твердження додав свої корективи. Кількість військовополонених сягнула мільйонів, а через мобілізацію чоловічого населення в країнах відбувався значний кадровий голод. Особливо гостро це відчувалося у сільському господарстві Російської імперії. Зважаючи на це, імперський уряд передав військовополонених під опіку земств, попри те, що це було порушенням Гаазької конвенції 1907 р. Їх активно долучали до різноманітних сільськогосподарських робіт як у трудових таборах, так і у приватних господарствах на час відсутності в останніх мобілізованих чоловіків. Відсоток військовополонених, залучених у сільському господарстві, був досить високим, а процес регулювався низкою нормативних документів: положеннями, правилами, інструкціями та циркулярами.

Ключові слова: військовополонені, Гаазька конвенція, Положення про військовополонених, трудовий табір, сільськогосподарські роботи, земства, Наддніпрянщина.

Постановка проблеми. Війна – це явище дуже багатогранне, одним із аспектів якого є військовий полон. Становище військовополонених є важливим індикатором, який дозволяє оцінити сторону конфлікту на предмет вчинення нею воєнних злочинів проти людства чи людяності. У роки Першої світової війни характерним було трудове використання військовополонених. І хоча військовополонені з правової точки зору не вважалися трудовим ресурсом країни, що взяла їх у полон, уряди всіх воюючих сторін все ж сприймали полонених як робочу силу. Одним із малодосліджених питань із проблем історії Першої світової війни є правова регламентація та умови використання праці військовополонених у сільському господарстві на теренах Наддніпрянської України. Враховуючи цей аспект, доцільно охарактеризувати нормативну базу трудового використання військовополонених; порівняти її з іншими, чинними в той час, конвенціями; окреслити специфіку та масштаби залучення військовополонених на сільськогосподарські роботи на територіях Наддніпрянщини. Таким чином, дослідження цього питання є актуальним для вивчення історії Першої світової війни як багатогранного явища, не обмеженого лише театрами бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика використання військовополонених на сільськогосподарських роботах на території Наддніпрянської України в радянській історіографії майже не розкрита. Радянські дослідники про військовополонених писали в основному як про імпортерів революції пролетаріату за кордон, оминаючи тему їхнього утримання чи трудового використання. Їхні публікації на цю тему були більшою мірою заідеологізовані, що значно нівелює їхню цінність.

Аналізуючи українську історіографію з нашої тематики, зазначимо, що українські дослідники комплексно не вивчали проблему перебування військовополонених на Наддніпрянщині, обмежуючись лише окремими аспектами військового полону. Певною мірою це питання висвітлено у працях С. Гаркавіна¹, О. Реєнта², О. Дмитрієвої³, В. Саранчі⁴,

¹ Гаркавін С. Правове становище іноземців у Російській імперії у роки Першої світової війни (на матеріалах України) : автореф. ... дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.01 . Харків, 2003. URL: <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/33535.html>

² Реєнт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 156–157.

³ Дмитриева О. Особенности пребывания чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). *European Researcher*. 2013. Vol. 60. № 10-1. P. 2392–2403.

⁴ Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 84–92.

Н. Калкутіної⁵, О. Потильчака⁶, М. Грушка.⁷ Так, В. Саранча дослідив становище військовополонених Першої світової війни у Кременчуцькому гарнізоні, схарактеризувавши нормативно-правову базу, що регулювала їх утримання, визначив кількісний склад і динаміку змін їхньої чисельності, описав умови перебування військовополонених у Кременчуцькому гарнізоні. У дослідженнях О. Дмитрієвої розкрито питання утримання та забезпечення військовополонених, специфіку їхньої праці, стосунки з жінками, характер їхнього культурного життя, а також проаналізовано розпорядження уряду, що надавали їм ці привілеї. У працях О. Потильчака та Н. Калкутіної частково з'ясовано положення Гаазької конвенції 1907 р., що стосуються утримання військовополонених. Окремо відзначимо праці таких німецьких науковців, як Г. Вузер⁸ і Р. Нахтігаль⁹, котрі зробили значний внесок у дослідження проблематики військовополонених Наддніпрянщини. Так, Р. Нахтігаль розвинув концепцію того, що військовий полон у Російській імперії – це комплексне явище, пов'язане з умовами полону у всіх країнах-учасницях Першої світової війни. Тому його важко дослідити у межах окремого табору, регіону чи країни. Водночас є питання, що потребують предметнішого опрацювання. З-поміж них – праця військовополонених у сільському господарстві Наддніпрянської України у 1914–1918 рр.

Мета статті полягає у з'ясуванні нормативної бази, яка регулювала трудове використання німецьких і австро-угорських військовополонених у сільськогосподарських роботах на території Наддніпрянської України у роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Військовополонені, згідно з Гаазькою конвенцією 1907 р., визнавалися солдатами ворожої армії, а не трудовим ресурсом країни, що взяла їх в полон¹⁰. Попри це, з появою великої кількості військовополонених, керівництво держави, де вони перебували в полоні, у нашому випадку – Російська імперія, сприймало їх насамперед як дешеву робочу силу¹¹.

Після початку Першої світової війни та її трансформації у війну на виснаження у Російській імперії стало гостро не вистачати працівників на сільськогосподарських роботах. Причиною цього було те, що з 15 млн чоловіків, мобілізованих до війська у період війни, 12 млн були вихідці з села¹². Натомість під час війни кількість військовополонених у Російській імперії сягнула мільйонів. У зв'язку з цим, 28 лютого (13 березня) 1915 р. були видані Правила «Про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи»¹³. 22 квітня (4 травня) 1915 р. Рада Міністрів утвердила Положення «Про зміни правил про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи від 28 лютого (13 березня) 1915 р.»¹⁴, розповсюдивши ці правила в положення на лісові, гідротехнічні, меліоративні

⁵ Калкутіна Н. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія історичні науки*. 2014. Вип. 3 (105). С. 63–67.

⁶ Потильчак О. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура : ... дис. док. іст. наук. Київ, 2005. 802 с.

⁷ Грушко М. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.11 Міжнародне право. Одеса, 2015. 283 с.

⁸ Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmdechte in RuЯland im Ersten Weltkrieg:... Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geschichtswissenschaftlichen Fakultdt der Eberhard-Karls-Universitdt zu Tьbingen, 2000. 589 s.

⁹ Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2010. № 49. Вип. 2. С. 109–110.

¹⁰ Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) 1907 р. URL: <http://lostart.org.ua/ua/docs/151.html>

¹¹ Гаркавін С. Правове становище іноземців у Російській імперії у роки Першої світової війни (на матеріалах України) : автореф. ... дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.01. Харків, 2003. URL: <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/33535.html>

¹² Реснт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 156–157.

¹³ Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работу и других правил и поставлений относящихся до военнопленных Птг: Гос. Тип. 1916. С 18.

¹⁴ Там само. С. 28.

та інші роботи відомства Головного управління землеустрою і землеробства. 28 квітня (11 травня) 1915 р. був виданий циркуляр Головного управління Землеустрою і землеробства. Він заохочував використання праці військовополонених задля ліквідації нестачі робочих рук і зобов'язував начальників управлінь у місячний термін повідомити Головне управління землеустрою і землеробства про кількість потрібних полонених або написати, чому вони не потрібні¹⁵. Згідно з вище зазначеними нормативними документами, відповідальність за наданих для робіт військовополонених покладалася на губернські земства, що йшло у розріз із Гаазькою конвенцією, в якій чітко вказано, що відповідальність за військовополонених має нести уряд країни, що їх полонила, а не земства.

Згідно зі встановленими Правилами, військовополонені передавалися у розпорядження губернських земських управ. Заявку про бажання отримати військовополонених працівників необхідно було подавати місцевому губернатору. Вона мала містити інформацію про кількість потрібних військовополонених, що не повинна була перевищувати 10 тис. на губернію, на який час вони потрібні, місце, де відбудеться їхній прийом, і особи, що уповноважені їх прийняти. Губернатор зі своєю згодою цю заявку направляв до Головного управління Генерального штабу. Умовою Головного управління Генерального штабу було те, що військовополонених замовники мали приймати на роботи строком не менше, ніж на 3 місяці й партіями не менше, ніж по 100 військовополонених на кожний пункт їх прийому¹⁶.

Могли отримати військовополонених працівників і приватні господарства, про що свідчать заявки господарів на їх отримання. У Київському військовому окрузі, для прикладу, в одній з таких заявок просили виділити одного військовополоненого, щоб той допомагав господарю доглядати за конем. В іншій заявці священнослужитель з Умані просив надати йому п'ятьох військовополонених для догляду за церковними землями. У ще одній заявці батько п'ятьох синів просив надати йому на допомогу по догляду за господарством чотирьох військовополонених, мотивуючи це тим, що чотирьох його синів забрали до війська, і він лише з одним сином із господарством не справляється. Подібні заявки свідчать про те, що отримати військовополонених у приватне господарство з різних причин хотіла значна частина селян. Окремим із них вони були надані¹⁷.

Через своїх уповноважених, згідно з вище вказаними нормативними документами, земства могли вибрати собі військовополонених для робіт. Також при отриманні військовополонених повинно було перевірятися їхнє забезпечення одягом і стан здоров'я¹⁸.

Загальне керівництво охороною військовополонених, згідно з Правилами «Про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи», покладалося на місцеву поліцію, яка мала право наймати особливу сторожу для охорони військовополонених під час сільськогосподарських робіт. Згідно з циркуляром Головного управління землеустрою і землеробства, охорона могла бути обмежена звичайними десятниками і наглядачами, а також лісовими сторожами, якщо за рішенням губернатора цього буде достатньо¹⁹.

Щодо заохочувальної грошової винагороди військовополонених, то у циркулярі Головного міністерства землеустрою і землеробства визначалося, що розмір винагороди військовополоненим встановлювався розпорядженням начальників управлінь із таким розрахунком, щоб її половина, разом із видатками військового відомства, покривала

¹⁵ Центральний державний історичний архів України – ЦДІАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760. Положення про військовополонених із зборів узаконень та розпоряджень уряду 16 жовтня 1914 р. 11 арк.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Державний архів Черкаської області – ДАЧО. Ф. 868. Оп. 1. Управління Черкаського повітового воїнського начальника. Списки військовополонених, які відправлялися в Дарницю у ізоляційно-пропускний пункт. Березень 1916 – жовтень 1917 г.

¹⁸ ЦДІАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760.

¹⁹ Там само.

видатки на утримання, переміщення та охорону військовополонених. Інша половина мала видаватися на руки військовополоненим як заохочення²⁰. Заробітна плата видавалася по особливих розрахункових книжках, які були у кожного військовополоненого. Залишок з половини заробітної плати, який йшов на утримання військовополоненого, видавався йому на руки в кінці робіт як заохочення. Ці гроші могли вилучатися у військовополоненого як штраф за погану роботу, а потім у кінці робіт видаватися як заохочення найкращим військовополоненим робітниками²¹. До того ж, на сільськогосподарських роботах із зарплат військовополонених не стягувалися кошти у спеціальний фонд. Іноді такі грошові заохочення військовополонених були лише на папері. Часто роботодавці намагалися економити на військовополонених. Влада з цим боролася, але не завжди результативно. Крім того, у кінці березня (на початку квітня) 1915 р. Міністр внутрішніх справ П. Маклаков надіслав до Ради Міністрів документ, у якому висловив свою думку стосовно умов використання праці військовополонених на сільськогосподарських роботах. На його погляд, праця військовополонених не повинна обтяжувати землевласників, а тому військовополонені мають там працювати лише за хліб і одяг.

Згідно з Правилами «Про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи» було рекомендовано направляти на них переважно військовополонених слов'янського походження²². Однією з причин таких рекомендацій було те, що слов'янам було легше знайти спільну мову з селянами, ніж німцям чи угорцям²³, тому останніх намагалися більше направляти на шахти і промислові підприємства. Крім того, спочатку на сільськогосподарські роботи намагалися направляти лише благонадійних слов'ян, але вже у 1916 р., за браком робочих рук, направили всіх підряд, зокрема німців, угорців і навіть, за бажанням, офіцерів, не зважаючи на те, що всі нормативні документи, що регулювали роботу військовополонених на сільських господарствах, передбачали використання лише військовополонених нижніх чинів²⁴. У таких умовах військовополонених працівників слов'янської національності, зважаючи на складні взаємовідносини з німцями та угорцями, намагалися тримати окремо. Українські землевласники, як правило, надавали перевагу галицьким українцям-військовополоненим. Їх обурювало те, що галичан, як правило, не залишали в українських губерніях, а відправляли у російські²⁵.

Щоб урегулювати використання праці чехів і словаків у сільському господарстві, для них навесні 1916 р. евакуаційний відділ Головного управління Генерального штабу схвалив «Правила утримання чеських і словацьких військовополонених на сільськогосподарських роботах», де, окрім вже встановлених положеннями і циркулярами правил праці й утримання військовополонених працівників, уточнювалися деякі їхні пункти. Там чітко зазначалося, що чехи і словаки мають працювати у свої свята і у неділю, але раз на тиждень сільський господар, в якого вони працюють, повинен надати їм один вихідний день.²⁶

Що стосується кількості військовополонених, задіяних на сільськогосподарських роботах, то вона була досить значною. 17 (30) березня 1916 р. Головне управління Генерального штабу висловило бажання, щоб жоден працездатний військовополонений не залишався без роботи у таборі чи у сільських господарствах. Перенаправленням працюючих військовополонених із промисловості у сільське господарство займалася

²⁰ ЦДДАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Дмитриєва О. Особенности пребывания чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). *European Researcher*. 2013. Vol. 60. № 10-1. P. 2392–2403.

²⁴ Там само.

²⁵ Реєнт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 179.

²⁶ Дмитриєва О. Політика російської влади по відношенню до військовополонених чехів та словаків у період Першої світової війни. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. «Історія та географія»*. 2013. Вип. 49. С. 93–97.

Особлива міжвідомча комісія, що повинна була розподіляти військовополонених по роботах. Іноді військовополонені потрапляли на сільськогосподарські роботи прямо з фронту, оминаючи внутрішні табори і відразу ж йшли у села. Таким було розпорядження уряду, щоб якось розвантажити табори для військовополонених²⁷. Так, наприклад, вчинили з військовополоненими, захопленими на Південно-Західному фронті у травні-червні 1916 р. Із захоплених 200 тис. військовополонених, зважаючи на велику кількість заявок на них, відразу в села було направлено 160 тис. На сільськогосподарські роботи в українські губернії надходили й з інших регіонів імперії. Так, наприклад, 120 тис. працездатних військовополонених із-за Уралу, більшість з яких були ніде не задіяні, розподілили по 29 губерніях, в основному південних²⁸. Забирали на сільськогосподарські роботи й військовополонених, яких планували задіяти на інших роботах. Для цього Міністерство землеустрою і землеробства звернулося до Штабу верховного головнокомандувача, щоб їм надали ще 50 тис. військовополонених, яких там планували відправити на роботи на фронт²⁹. На сільськогосподарські роботи також були направлені 19 тис. військовополонених, що працювали на роботах земських і міських управ³⁰. На 1 (14) травня 1916 р. загалом у Російській імперії з 808140 всіх військовополонених працівників на сільськогосподарських роботах працювало 460935, що становило 57 %. На 1 (14) вересня 1916 р. з 1114410 військовополонених у Російській імперії за Міністерством землеустрою і землеробства нараховувалося 639241, що становило 57,4 % від їх загальної кількості³¹. Щодо українських територій, то станом на 1916 р. на сільськогосподарських роботах працювало близько 200 тис. військовополонених. З них 1 % – у господарствах селян, і 15,5 % – поміщиків³². Такий малий відсоток військовополонених, наданих у господарства селян, пояснюється нестачею військовополонених і тим, що селяни не могли забезпечити їм належну охорону.

Попри таку значну кількість військовополонених працівників, задіяних на сільськогосподарських роботах, вони не могли покрити нестачу робітників на селі. Свідченням такої ситуації були випадки залучення у сільському господарстві праці 500 тис. біженців³³, 200–500 тис. російських солдат запасних батальйонів і ополчення³⁴, а для збору хліба дозволялося задіювати старшокласників різних навчальних закладів³⁵.

З (16) вересня 1916 р. до Київського військового округу надійшов наказ № 1797, що містив «Доповнення про відпуск військовополонених на державні, приватні та сільськогосподарські роботи». У документі йшлося про те, що необхідно ще у Дарницькому таборі на кожну команду військовополонених, що направлялися на роботи, призначати із старших за званням військовополонених – начальників команд, які відповідали б за порядок і несли покарання за його порушення. Ходити на роботу військовополонені мали командами. Починати і закінчувати роботу вони зобов'язувалися водночас з місцевими працівниками, зокрема й у свята та неділю. Відпочивати вони повинні були тоді, коли й

²⁷ Нахтгаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2010. № 49. Вип. 2. С. 109–110.

²⁸ Роз'яснення Міністерства землеробства Російської імперії щодо способів подолання зменшення чисельності робочих рук у сільському господарстві 1916 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень / відп.ред. О. П. Реєнт. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 354.

²⁹ Там само. С. 355.

³⁰ Там само. С. 354–357.

³¹ Грушко М. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.11 Міжнародне право. Одеса, 2015. 283 с.

³² Реєнт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С.179.

³³ Там само. С. 180.

³⁴ Роз'яснення Міністерства землеробства Російської імперії щодо способів подолання зменшення чисельності робочих рук у сільському господарстві 1916 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 354–357.

³⁵ Циркуляр Міністерства землеробства Російської імперії губернським та повітовим земським управам про залучення робочих рук до сільськогосподарських робіт, 10 січня 1917 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 357–358.

місцеві робітники. Також вони мали дотримуватися правил, які виконували місцеві працівники. При відмові працювати або самовільному залишенні військовополоненим місця роботи, працедавець повинен був через місцеву владу передати цього військовополоненого у штаб Київської фортеці або у розпорядження найближчого повітового військового начальника для його відправки у Дарницький табір. При серйозному порушенні порядку чи заворушенні серед військовополонених місцева влада повинна була вживати рішучих дій, що передбачали можливість застосування зброї³⁶.

У Російській імперії військовополонених намагалися максимально задіяти на роботах за мінімальних витрат на їх утримання³⁷. Якщо проаналізувати спогади задіяних на різних роботах військовополонених стосовно умов їхнього проживання і праці, то можна прийти до висновку, що умови були досить різноманітними. Так, є спогади військовополонених про те, що умови праці та життя були непоганими, вони жили у нових бараках із електричним освітленням, вбиральнею і водопроводом. Згадували про те, як їх годували смачним супом з м'ясом, і як їм таке життя було до душі та дуже подобалося³⁸. Інші ж військовополонені згадують, що умови були нестерпними настільки, що були випадки, коли військовополонені від них просто вмирали. Попри різні умови перебування військовополонених на роботах, є певні закономірності: як правило, харчування там було краще, ніж у таборах; вимоги до військовополонених працівників були більшими, ніж до місцевих. Була майже необмежена особиста свобода і свобода пересування у межах робочих відносин, як і у місцевих працівників³⁹. Військовополонені часто самі хотіли працювати, особливо поза межами свого утримання через так званий «психоз колючого дроту». На роботах вони забували про те, що вони є військовополоненими і почувалися звичайними працівниками. Військовополонені найчастіше хотіли потрапити на сільськогосподарські роботи; це пов'язано з тим, що вони у себе вдома були такими ж селянами, як і російські селяни у себе.

Іноді військовополонені просилися на роботи, щоб якось покращити своє забезпечення. Так, у Кременчуці, коли утримання військовополонених покладали на кременчуцьке казначейство, то грошей на їхнє утримання не вистачало і полонені самі ходили в «самоволку» у села, де не вистачало робочих рук, і наймалися там працювати⁴⁰.

Після Лютневої революції 1917 р. умови застосування праці військовополонених зазнали певних змін. З березня 1917 р. на примусових роботах повинні були працювати й унтер-офіцери. Зазнало змін і становище військовополонених слов'янської національності. Так, 30 червня (13 липня) 1917 р. Тимчасовий уряд опублікував нові пільги для військовополонених слов'ян, згідно з якими слов'янам могли надавати роботу за їхньою спеціальністю⁴¹. Щодо сільськогосподарських робіт, за браком робочих рук, після Лютневої революції 1917 р. військовий міністр О. Керенський наказав негайно забрати у приватних осіб військовополонених, яких вони використовували як прислугу, і відправити їх на сільськогосподарські роботи. Також проводилися заходи з вилучення у роботодавців військовополонених, що втекли, праця яких не була дозволена місцевою владою. За порушення, як зазначалося в оголошенні голови управи м. Канева від 21 квітня (4 травня) 1917 р., винні могли бути притягнені до відповідальності, що передбачала собою арешт строком до 6 місяців.

³⁶ ЦДДАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760. 11 арк.

³⁷ Калкутіна Н. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія історичні науки*. 2014. Вип. 3 (105). С. 63–67.

³⁸ Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmldchte in RuЯland im Ersten Weltkrieg/ Georg Wurzer:... Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geschichtswissenschaftlichen Fakultdt der Eberhard-Karls-Universitdt zu Tьbingen, 2000. S. 349

³⁹ Там само. S. 349–350.

⁴⁰ Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 84–92.

⁴¹ Дмитриева О. Особенности пребывания чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). *European Researcher*. 2013. Vol. 60. № 10-1. P. 2392–2403.

Загалом продуктивність використання праці військовополонених за відсутності налагодженої системи їх експлуатації була малоефективною⁴². Відсталі способи виробництва, примітивні інструменти і масове використання ручної праці лише погіршувало ситуацію. У деяких військовополонених низьке зацікавлення у праці було викликане тим, що гроші, які вони заробляли на роботах, вони могли отримувати, просто перебуваючи у таборі для військовополонених. Також ефективність праці військовополонених знижувалася, зважаючи на їхнє хаотичне розподілення, без врахування потреб сільськогосподарського виробництва. Крім того, за наказом військового командування групи працюючих військовополонених часто переміщувалися в інші регіони у розпал польових робіт, що ставило господарства у скрутне становище⁴³. Часто особи, на яких працювали військовополонені, не вміли їх використовувати і призначали на легкі роботи повара, конюха, санітара тощо.⁴⁴ Іноді на сільськогосподарські роботи потрапляли військовополонені, які не мали відповідних умінь, бо були вихідцями з міста, і вони лише заважали.

Однією з особливостей використання праці військовополонених на українських територіях, порівняно з іншими регіонами імперії, було те, що в Україні у середньому робочий день був довшим, а заробітні плати нижчими⁴⁵.

Висновки. Отже, враховуючи все вище зазначене, можна зробити висновки, що військовополонені для російського уряду були насамперед дешевою робочою силою, якою вони намагалися хоч якось компенсувати катастрофічну нестачу робочих рук у сільському господарстві, що було викликано мобілізацією величезної частини чоловічого населення. Зважаючи на економічну скруту, російський уряд порушував статті Гаазької конвенції 1907 р., що стосувалися оплати праці військовополонених. Крім того, часто на цих виплатах і відрахуванні частини заробітної плати на утримання військовополонених спекулювали і працедавці, отримуючи з праці військовополонених ще більші прибутки. Також порушенням Гаазької конвенції 1907 р. було те, що уряд, надаючи військовополонених на сільськогосподарські роботи, передавав їх земствам, знімаючи з себе відповідальність за їх утримання, хоча цього, згідно зі статтями конвенції, не мав права робити. Стосовно ефективності праці військовополонених, то вона була малопродуктивною через організаційні прорахунки, а також відсталість сільського господарства у Російській імперії.

Загалом, якщо проаналізувати умови утримання військовополонених на Наддніпрянщині та зіставити їх з міжнародними домовленостями, які регулювали це питання, то можна стверджувати, що у більшості випадків уряд намагався дотримуватися підписаних конвенцій. Проживання, харчування, лікування і речове забезпечення часто відповідали вимогам, крім випадків зловживання з боку окремих посадових осіб.

References

1. Dmytriieva, O. (2013) *Osoblyvosti perebuvannia chekhiv i slovaku v rosiiskomu poloni v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.)*. [Features of Stay of Czechs and Slovaks in the Russian Captivity During the First World War (1914–1918)]. *European Researcher*. Vol. 60, 10-1. P. 2392–2403. [in Russian].
2. Harkavin, S. (2003). *Pravove stanovyshe inozemtsiv u Rosiiskii imperii u roky Pershoi svitovoi viiny (na materialakh Ukrainy)* [The Legal Status of Foreigners in the Russian Empire during the First World War] : avtoref. ... dys. kand. yur. nauk : spets. 12.00.01 Teoriia ta istoriia derzhavy i prava. Kharkiv. Retrieved from <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/33535.html>. [in Ukrainian].
3. Hrushko, M. (2015). *Stanovlennia ta spetsyfika mizhnarodno-pravovoho rezhymu viiskovopolonenykh* [Formation and Specificity of the International Legal Regime of Prisoners of War.] : ... dys. kand. yur. nauk: Spets. 12.00.11 Mizhnarodne pravo. Odesa. 283 s. [in Ukrainian].

⁴² Реснт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 179.

⁴³ Наказ головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту Є. Ф. Ельснера щодо посилення нагляду за військовополоненими, 25 травня 1917 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень / відп. ред. О. П. Реснт. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 478–479.

⁴⁴ Реснт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 374.

4. Ierokhina, O. (2014). "Likvidatsiine zakonodavstvo" Pershoi svitovoi viiny ["Liquidation Legislation" of the First World War]. *Visnyk MDU im. M. A. Sholokhova. Istoriia ta politolohiia*, 1. S. 69–81. [in Ukrainian].
5. Kalkutina, N. (2014). Mizhnarodno-pravove rehuliuвання viiskovoho polonu ta pravovyi status inozemnykh viiskovopolonenykh v SRSR na pochatku KhKh st. [International Legal Regulation of Military Captivity and the Legal Status of Foreign Prisoners of War in the USSR in the Early Twentieth Century]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho. Seriia istorychni nauky. Vyp. 3 (105)*. S. 63–67. [in Ukrainian].
6. Konventsiiia pro zakony i zvychai sukhodilnoi viiny (IV Haazka konventsiiia) 1907 r. [Convention on the Laws and Customs of Land War (IV Hague Convention) of 1907]. Retrieved from <http://lostart.org.ua/ua/docs/151.html> [in Ukrainian / in Russian].
7. Nakhtihal, R. (2010). Darnytskyi tabir viiskovopolonenykh pid chas Pershoi svitovoi viiny [Darnytskyi Camp of Prisoners of War during the First World War.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 49. Vyp. 2. S. 109–110. [in Ukrainian].
8. Polozhennia pro viiskovopolonenykh iz zboriv uzakonen ta rozporiadzhen uriadu 16 zhovtnia 1914 r. [Regulations on Prisoners of War from the Code of Oustice and Government Orders dated 16 October 1914.] *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy*. F. 692. Op. 1. Spr. 3760. 11 ark. [in Ukrainian].
9. Potylchak, O. (2005). Radianski rezhymni ustanovy dlia viiskovopolonenykh ta internovanykh v URSR (1939–1954 rr.): orhanizatsiia, dyslokatsiia, struktura [Soviet regime institutions for prisoners of war and internees in the Ukrainian SSR (1939–1954): organization, location, structure]: ... dys. dok. ist. nauk. Kyiv, 802 s. [in Ukrainian].
10. Reient, O. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina*. [The First World War and Ukraine] Kyiv : Heneza. 480 s. [in Ukrainian].
11. Reient, O. (2015). Tsyrukliar Ministerstva zemlerobstva Rosiiskoi imperii hubernskym ta povitovym zemskym upravam pro zaluchennia robochykh ruk do silskohospodarskykh robit, 10 sichnia 1917 r. [Circular of the Ministry of Agriculture of the Russian Empire for the Provincial and District Zemstvo Governments on the Involvement of Labour Force in Agricultural Work, 10 January 1917.] *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina : U dvokh knykh*. Knyha 2 : Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv: Vydavnytstvo «Klio», S. 357–358. [in Ukrainian].
12. Reient, O. (2015). Nakaz holovnoho nachalnyka postachannia armii Pivdenno-Zakhidnoho frontu Ye. F. Elsnera shchodo posylennia nahliadu za viiskovopolonenykh, 25 travnia 1917 r. [Order of the Chief of Army Supply of the South-Western Front Line E.F. Elsner on Strengthening the Surveillance of Prisoners of War, 25 January 1917] *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina : U dvokh knykh*. Knyha 2 : Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv: Vydavnytstvo «Klio». S. 478–479. [in Ukrainian].
13. Reient, O. (2015). Roziasnennia Ministerstva zemlerobstva Rosiiskoi imperii shchodo sposobiv podolannia zmeshennia chyselnosti robochykh ruk u silskomu hospodarstvi 1916 r. [Explanation of the Ministry of Agriculture of the Russian Empire on the Ways to Reduce the Number of Labourers in Agriculture 1916.] *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina : U dvokh knykh*. Knyha 2: Movoiu dokumentiv i svidchen Kyiv : Vydavnytstvo «Klio», S. 354–357. [in Ukrainian].
14. Sarancha, V. (2011). Viiskovopoloneni Pershoi svitovoi viiny v Kremenchutskomu harnizoni [Prisoners of the First World War in the Kremenchuk Garrison] *Kraieznavstvo*.4. S. 84–92. [in Ukrainian].
15. Surzhykova, N. (2012). Vymiriuvannia polonu: Rosiia, Ural, Konovalovskyi zavod, 1916 [Captive size: Russia, Urals, Konovalov factory, 1916] *Uralskyi istorychnyi visnyk*. 1 (34). S. 122–133. [in Russian].
16. Upravlinnia Cherkaskoho povitovoho voinskoho nachalnyka. Spysky viiskovopolonenykh yaki vidpravliavliaisia v Darnytsiu u izoliatsiino-propusknii punkt. Berezen 1916 – zhovten 1917 h. [Office of Cherkasy District Military Commander. Lists of prisoners of war who were sent to Darnytsia to the isolation centre. March 1916 – October 1917.] *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti*. F. 868. Op. 1. [in Ukrainian].
17. Wurzer, G. (2000). *Die Kriegsgefangenen der Mittelmдchte in RuЯland im Ersten Weltkrieg* [The Prisoners of War of the Central Powers in Russia during the First World War] *Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geschichtswissenschaftlichen Fakultдt der Eberhard-Karls-Universitдt zu Tьbingen*. 589 s. [in German].

Надійшла до редакції / Received: 14.09.2023
Схвалено до друку / Accepted: 15.12.2023